

УДК 282 (438)

О. С. Крюкова,*магістр країнознавства Національного університету «Острозька академія»*

ДІЯЛЬНІСТЬ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ В ПОЛЬЩІ

У статті досліджено роль, значення та основні форми діяльності Римо-католицької церкви в період запровадження воєнного стану в Польщі

Ключові слова: *воєнний стан, опозиція, Суспільна угода, примас Польщі, папа Римський.*

Деятельность Римско-католической церкви в период военного положения в Польше

В статье исследована роль, значение и основные формы деятельности Римско-католической церкви в период введения военного положения в Польше

Ключевые слова: *военное положение, опозиция, Общественное соглашение, примас Польши, папа Римский*

Activity or Roman Catholic Church under the martial law in Poland

This article explores a role, value and basic forms of activity of Roman Catholic Church during the martial law in Poland

Keywords: *martial law, opposition, Public agreement, Primate of Poland, Pope.*

Введення воєнного стану 13 грудня 1981 р. було однією з значущих подій в історії Польщі ХХ ст., подією суперечливою, неоднозначно оціненою в польському суспільстві та світі. Оголошення надзвичайного стану було зумовлено погіршенням суспільно-політичної ситуації в країні на початку 80-х рр. ХХ ст. та появою потужної організованої опозиції очолюваної «Солідарністю», яка стала несумісним елементом комуністичної системи. Невід’ємним елементом в усіх суспільно-політичних процесах Польщі була діяльність Римо-католицької церкви (РКЦ). Високий рівень релігійності населення визначив її статус у суспільстві та сприяв посиленню її впливу в площині відносин між владою і опозицією. Особливо активно РКЦ діяла в період воєнного стану, відстоюючи права і свободи громадян.

Досліджувана тема є недостатньо вивченою в історичній літературі. В українській історіографії діяльність РКЦ в зазначений період розглядається лише в контексті аналізу суспільно-політичного руху «Солідарність» і перебігу воєнного стану. Серед польських науковців варто відмітити дослідження А. Дудека [4], М. Ласоту [19], А. Ануша [2], Е. Ставрона [24] та ін. Основу джерельної бази даної праці складають матеріали фондів Архіву Нових Актів у Варшаві, Архів правових актів, листи та звернення єпископів, звіти Конференцій єпископату та ін.

Запровадження воєнного стану стало в певному сенсі поразкою в діяльності РКЦ, яка намагалась усіма зусиллями не допустити застосування сили. Свідченням спроб уникнути насилля були неодноразові зустрічі з діячами опозиції, листи примаса Польщі Ю. Глемпа адресовані керівництву «Солідарності» та суспільству загалом з закликом досягнути згоди мирним шляхом. РКЦ гарантувала свою підтримку і партнерство у прагненні сприяти суспільному відновленню започаткованому «Солідарністю» [3, с. 38–39], [10, с. 94–96]

Згідно з Декретом про запровадження воєнного стану призупинення діяльності організацій не стосувалося РКЦ і релігійних об'єднань. Їм дозволялось скликати засідання Конференції єпископів Польщі, організувати зустрічі з діячами «Солідарності». У своїй промові від 13 грудня 1981 р. В. Ярузельський зазначив: «Ми високо цінуємо патріотичну позицію РКЦ» [1]. Можна припустити, що ця теза була сигналом, з однієї сторони того, що РКЦ стане тією інституцією, яку воєнний стан пощадить, а з іншого боку дає зрозуміти, що влада не очікує активної протидії з боку церкви.

Незважаючи на лояльність, яка формально була демонстрована у відношенні до РКЦ, вона негативно поставилась до цього політичного рішення влади. Одразу після оголошення воєнного стану, примасом Ю. Глемпом було проведено кілька публічних проповідей, в яких він закликав до спокою та утримання від насильства, щоб уникнути братовбивчої боротьби. Він критично оцінював суспільно-політичну ситуацію, що склалась в Польщі, однак наголошував на тому, що «воєнний стан вимагає виняткової мудрості, спокою та керування серцем» [9, с. 97–101].

Варто зазначити, що в умовах масового суспільного невдоволення і існуючої небезпеки кровопролиття, перші проповіді примаса визначили позицію РКЦ, яка полягала у заспокоєнні громадськості шляхом визначення подальших перспектив дій народу, підкреслюючи першочергове завдання в збереженні людського життя [11, с. 102–104].

Аналізуючи публічні виступи головного єпископа Польщі, необхідно звернути увагу на те, що його звернення і проповіді викликали критичну оцінку з боку радикально налаштованої частини суспільства, яка очікувала від РКЦ заклик до всенародного повстання на захист втрачених цінностей. Однак, раціональність і чітке дотримання догм римо-католицизму допомогли уникнути кровопролиття. Заклик до стриманості у діях деякі польські опозиціонери розцінювали як послаблення громадського опору, а пошук досягнення компромісу з владою сприймали як сприяння її політичного курсу. У виступах прима-маса часто звучали слова, які суспільством сприймалися двозначно залежно від їх оцінки суспільно-політичної ситуації. Єпископи тривалий час не вірили в можливість змусити комуністичну еліту йти на поступки, а опозиція побоювалась, що РКЦ, досягнувши порозуміння з владою, перекине шлях повторної легалізації «Солідарності».

Важливе значення в діяльності РКЦ відіграло скликання Головної ради єпископів Польщі 15 грудня 1981 р. з метою аналізу і оцінки суспільно-політичної ситуації в Польщі. В ході скликання був підготовлений звіт, який визначив офіційне ставлення РКЦ до воєнного стану. У документі наголошувалось на порушенні громадянських прав народу, лунав заклик до збереження спокою, не відмовляти одночасно від розпочатих демократичних перетвореннях [15, с. 55–56].

Прийнятий звіт не був опублікований на прохання офіційної влади та з приводу трагічних подій на шахті «Вуяк», де внаслідок заспокоєння страйку від вогнепальної зброї загинуло 10 чоловік, відіграв вагомe значення, оскільки підтвердив роль РКЦ як виразника інтересів суспільства [4, с. 376]. В цілому, ставлення до воєнного стану представників РКЦ як носія миру було вкрай негативне. Єдиною нормою життя римо-католицизму є Боже Одкровення. РКЦ не знає поняття «мир за будь-яку ціну», зокрема за ціну відхилення моральних цінностей [12, с. 62–67].

Ситуація породила в суспільстві розчарування, розгублення, апатію та відсутність довіри до влади і як наслідок спричинила поляризацію позицій: від просування існуючої ситуації окремими представниками влади до початку міграції населення. В тій складній ситуації РКЦ сформувала власну програму суспільного оздоровлення, в основі якої були покладено вчення римо-католицизму засноване на християнській любові, справедливості і мирі.

15 грудня 1981 р. від імені єпископів, секретар єпископату Польщі Б. Домбровський звернувся до офіційної влади з протестом проти Декрету про воєнний стан, наголошуючи, що він порушує норми

Конституції ПНР [26, с. 56–58]. Було зазначено про порушення права на відпочинок, положення про інтернування без суду і слідства, яке суперечило правам і гідності людини, занепокоєння викликало право використання вогнепальної зброї.

Духовенство з самого початку воєнного стану, брало активну участь в підтримці підземної «Солідарності». Так, 17 грудня 1981 р. архієпископ примас Ю. Глемп скликав Комітет допомоги жертвам репресій та їх родинам. Відповідні організації були створені в 23 єпархіях по всій Польщі. Його діяльність зводилася до трьох основних цілей: благодійної, правової та пастирської.

Багато церков стали осередками незалежної культури. Вони займалися організацією показів фільмів, проводили лекції інтелектуалістів опозиції, виставки і театральні вистави. Запрошували до участі відомих польських акторів, таких як Кшиштоф Колбергер, Казимир Качор, або тих, хто бойкотували офіційне телебачення. Під егідою РКЦ організовувались різного роду дискусійні клуби, об'єднуючи людей відсторонених від католицизму [5, с. 7]. Були відкриті пункти надання юридичної консультації, в яких інтерновані, репресовані, особи, що втратили роботу отримували юридичну допомогу адвокатів для вирішення проблем. Такі пункти були відкриті в багатьох містах Польщі, найбільші з них в Ольштині і Варшаві [25, с. 338].

Важлива місія РКЦ полягала у збереженні в нації духу опору. Проводились численні меси і молитви за інтернованих, ув'язнених. Проповіді були сповнені патріотичного змісту, і, хоча іноді й прямо не згадувалось у них про сувору реальність воєнного стану, очевидно, що атмосфера була унікальною, викликаючи сильні емоції і почуття спільності, створюючи простір добра, правди, патріотизму і героїзму в навколишній дійсності ревнощів, брехні і продажності [19, с. 282].

Підтримку РКЦ мали сільські незалежні організації та підземні структури Незалежної асоціації студентів, що підтримувались академічним духовенством. Вони займалися не лише релігійною діяльністю, а й організували зустрічі з активістами опозиції ті незалежними творцями культури. Брала активну участь у щорічних паломництвах на Ясну Гору [2, с. 228]. Враховуючи суспільно-політичні труднощі в діяльності РКЦ, вона залишалась єдиною інституцією, яка користувалася громадською довірою, зберігаючи самостійність дій, незважаючи на постійний нагляд з боку урядових спецслужб, оскільки детальні звіти з кожної святої меси, запис проповідей, присутність агентів давали потужне джерело інформації для влади [2, с. 204].

Кроки, які здійснювала РКЦ не є ознакою її «опозиційності» владі, а проявом активної участі, спрямованої на відновлення стабільності, миру і спокою у державі.

Деякі члени комуністичної партії, хотіли повернути старі встановлені порядки в країні, визначивши роль РКЦ у служінні виключно інтересам держави і обмежити її значення. Інші намагались з її допомогою зміцнити переконання передбачуваної нормалізації і стабілізації ситуації в країні з метою поглиблення суперечностей і відмінностей між солідаристською опозицією і церковними ієрархами. Обидві ці тенденції були загрозою для РКЦ [7, с. 37].

Розуміючи складність ситуації і необхідність пошуку практичного регулювання ситуації, польські єпископи під час засідання 183 пленарної конференції в лютому 1982 р. виступили з ідеєю Суспільної угоди, яка включала гарантії забезпечення законних потреб і прагнень суспільства, співучасть громадян в публічному житті і здійснення суспільного контролю [16, с. 29].

Передбачалось, що учасниками Угоди стане влада з однієї сторони і представники суспільних груп очолювані «Солідарністю» з іншої. Роль РКЦ зводилась до посередництва у нормалізації стосунків. Основне завдання Угоди – створення належного позитивного клімату довіри у суспільстві шляхом забезпечення основних прав і свобод громадянина на підставі визнання гідності людини. Опрацюванням деталей змісту документу займалась Суспільна рада примаса, створена з ініціативи Ю. Глемпа, до складу якої входили авторитетні діячі римокатолицької церкви [6, с. 7–10]. В квітні 1982 р. вона опублікувала тези в справі суспільної угоди. Вони стали продовженням ідеї відновлення гідності людини і суспільства в публічному житті ініційованої єпископатам Польщі. Роль РКЦ полягала в наданні духовної допомоги, укріплення морального духу, збереження культурної традиції народу.

Предметом Угоди є відродження профспілок, громадських організацій, усунення обмежень воєнного стану, відновлення і реформування суспільно-економічного життя. Суспільна рада зазначила, що успіхом у досягненні угоди є дотримання суспільних вимог затверджених в серпні 1980 р., без чого просування до укладення порозуміння стало б неможливе.

Підставою Угоди є: зі сторони влади – визнання гідності людини і повага незалежної громадської думки; зі сторони суспільства – розуміння політичних вимог і об'єктивної ситуації в державі.

Оригінальність документу полягала в тому, що РКЦ висунула вимоги обом сторонам одночасно. Оскільки в тезах значна увага була

приділена справі відродження профспілок, в тому числі «Солідарності», яка в суспільстві розглядалась як символ свободи і гідності людини, то вимоги до влади складали: звільнення інтернованих, надання можливості людям повернутись до місць праці, амністія звинуваченим за громадську діяльність, заборона репресій робітників за їх переконання, заборона звільнення з роботи за приналежність до «Солідарності», відновлення вільної діяльності творчих і наукових організацій. В адресу суспільства були скеровані звернення з визначенням власної стратегії дій на основі почуття реалізму, розсудливості і поміркованості в досягненні поставлених цілей, ліквідації духу ненависті, який породжує насилля, терор і репресії [24].

Однак, незважаючи на те, що вимоги були висунуті обом сторонам, аналізувати їх слід в контексті різних категорій. Висунуті вимоги до влади носили політичний характер, оскільки правовим обов'язком держави є забезпечення миру, стабільності і нормалізації розвитку. Вимоги до суспільства, висунуті у формі звернень, носили моральний характер і відповідали вченню римо-католицизму. РКЦ використовувала особливий підхід для врегулювання ситуації, оскільки розуміла, що відповідальність за ситуацію, яка склалась лежить на обох сторонах. Тези стали основою для створення загальнонаціональної дискусії, яка на жаль, мала обмежений характер. Більшість населення не мала змоги ознайомитись з документом, оскільки цензура не допустила їх до широкої публікації. З точки зору влади, підставою для дискусії повинна бути єдність цілей влади і суспільства. Однак, з прихильністю документ прийняла Координаційна комісія «Солідарності», готова розпочати діалог з владою при умові звільнення всіх інтернованих і заарештованих суспільних діячів, для уможливлення вільної дискусії [21, с. 129]. В результаті дискусія відбувалась лише в обмежених колах інтелектуально активних суспільних діячів

Через кілька місяців Суспільна рада примаса опублікувала новий документ – Пропозиції в суспільно-економічних справах [28]. Містили вони дві концепції. Перша полягала в довготривалій стратегії стабілізації економічного життя, друга стосувалась аналізу сучасного стану економіки і небезпечних дій, що призводять до поглиблення труднощів в тій сфері. Цей документ був доповненням до суспільної ідеї Угоди висунутої РКЦ. Варто зазначити, що Пропозиції були схвально сприйняті Консультаційною економічною радою при Раді Міністрів, яка погодилась на дискусію з представниками Суспільної ради примаса. Однак, ідея подальшого діалогу буда відкинута як владою так і опозицією. Радикально налаштоване суспільство критично ставилось

до пропозицій РКЦ, вважаючи шкідливими її мирні дії, які послаблювали радикалізм і прагнення боротьби за права [24, с. 134–139].

Погіршення соціально-економічної ситуації провокувало населення до кардинальних дій [8, с. 385–386]. Першим виразом радикалізації поглядів стали демонстрації в травні 1982 р., які були брутально розігнані міліцією і військовими структурами. Характерною особливістю тих подій було масова участь молоді та факт, що розпочались протести після богослужінь. РКЦ була звинувачена в підтримці тих демонстрацій. За словами С. Кіщака: «неспокій на вулицях не сприяє виконанню РКЦ її головної релігійної місії, не служить її інтересам» [13]. Реакція РКЦ на травневі події в Польщі була обговорена на Конференції єпископату з зазначенням, що порушення спокою не сприяє розпочатим крокам на шляху нормалізації, дезорієнтує молодь [17]. Церква не підтримує силовий метод у вирішенні проблем, але визнає право громадян вимагати належних умов гідного життя.

В міру наближення другої річниці підписання серпневих угод в Гданську, ситуація в суспільстві ставала напруженішою. Для попередження можливих провокацій єпископат Польщі звернувся до громадян з Словом Пастерським: «Було б великою помилкою, злом і нещастям, якби річниця серпневих порозумінь була використана в насильницьких сутичках чи спричинила кровопролиття» [20, с. 25]. Внаслідок загострення ситуації в суспільстві, відбулись зміни в тактиці діяльності влади. 20 липня 1982 р. з ініціативи ВРОН було створено Патріотичний Рух Народного Відродження. Новостворена організація контролювалась і керувалась урядом, тому не отримала підтримки з боку РКЦ і суспільства, які не бачили в ній визначеної перспективи розвитку суспільства та прагнень досягнути порозуміння і угоди [18].

В атмосфері воєнного стану, в ситуації цілковитої відсутності структури незалежного суспільного життя, РКЦ була єдиною незалежною інституцією, яка підтримувала прагнення і амбіції більшої частини суспільства, незалежно від їх світогляду. Така ситуація була неприйнятною владі, яка вбачала опозиційність церкви в офіційних проповідях духовенства, в практичній діяльності громадських організацій пов'язаних з РКЦ. Приводом до початку попереджувальної акції щодо РКЦ стала проповідь єпископа І. Токарчука виголошена на Ясній Горі 5 вересня 1982 р. [29]. В ній єпископ сконцентрував увагу на вирішенні суспільних проблем Польщі, спираючись на християнське натхнення і добробут народу. Він зазначив, що джерелом кризи є відсутність правди, брехня, які є деструктивними елементами у від-

будові суспільства. Звернув увагу на дві головні засади в регулюванні суспільного життя: перша – сліпа і брутальна сила не в стані щось вирішити, друга – народ, який є об'єднаним, який свідомо прагне досягнення шляхетних людських цінностей і за будь-яку ціну досягне тих цінностей. Пробудження надії і зміцнення свідомої сили народу – головна місія РКЦ. Зі сторони влади проповідь єпископа була трактована як політичний акт підбурюючи ненависть народу проти влади. Це була провокація з метою розбити єдність РКЦ, щоб продовжувати політичний курс уряду. РКЦ досить часто ставала інструментом в руках влади чи опозиції використовувалась в їх власних стратегіях.

Важливим фактом, який загострював ще більше суспільно-політичний конфлікт, став закон «Про профспілки», прийнятий на засіданні Сейму 8 жовтня 1982 р. [31]. На практиці це означало повну правову делегалізацію «Солідарності», оскільки до прийняття закону вона діяла у підпіллі, зберігаючи організаційну структуру. Проти закону протестувала РКЦ і сам Іоанн Павло II. Ліквідація «Солідарності» позбавляла гарантії на реалізацію подальшої економічної реформи і нормалізацію суспільного життя в Польщі.

Офіційне позбавлення права легальної діяльності «Солідарності» з іншого боку відкривало шлях до скасування воєнного стану, оскільки причиною його введення влада вважала деструктивну діяльність опозиції на початку 80-х рр. XX ст. РКЦ підтримала рішення скасувати воєнний стан. Обговорення рішення відбулось під час зустрічі Ю Глемпа з В. Ярузельським 8 листопада 1982 р. Під час зустрічі було висловлено спільне прагнення у збереженні миру і порядку в країні [14].

В річницю впровадження воєнного стану 13 грудня 1982 р. на засіданні Сейму обговорювалось питання скасування воєнного стану. Однак, 18 грудня 1982 р. Сейм прийняв закон «Про конкретні правові заходи в період призупинення дії воєнного стану» [30]. Документ свідчив про відсутність довіри до суспільства і прагнення до продовження воєнного стану в оновленому правовому положенні. Відкритий супротив РКЦ був виражений в спеціальному листі надісланому до Президіуму Сейму [22]. Автори листа звертали увагу на важливість розгляду громадянських прав не лише в правовій категорії, але з точки зору моральності. Суспільний спокій повинен будуватись на правових і духовних засадах.

Щоб не втратити свою роль у суспільстві, РКЦ намагалась шукати компромісу і з владою, і з опозицією. Спільною точкою дотику в інтересах уряду і РКЦ стало обговорення організації візиту Іоанна Павла II до Польщі. Надзвичайно важливим фактором, який впливав

на ситуацію в Польщі була підтримка зі сторони Іоанна Павла II. Він неодноразово надсилав листи В. Ярузельському з зверненням «повернутися до мирного діалогу з громадськістю та владою, щоб не допустити кровопролиття» [19]. Святий Отець постійно молився за Батьківщину. Не підлягає сумніву, що наміром Папи було привернення світової громадськості до подій, що відбувались в Польщі, сприяння посилення тиску міжнародної спільноти на владу ПНР.

Візит спровокував жваву дискусію в підземній пресі про наслідки для влади і опозиції. Причини хвилювань влади полягали в можливості погіршення внутрішньої ситуації і затягування процесу нормалізації. Опозиція пояснювала свої побоювання фактом, що присутність Папи Римського легалізує воєнний стан. Однак, жодна з сторін не мала рації.

Візит Папи Римського відбувся 16–23 червня 1983 р. та мав перш за все релігійний, пастерський характер, а його приводом стало відзначення 600-ліття Божої Матері на Ясній Горі. Проте, у своїх проповідях і молитвах Іоанн Павло II неодноразово характеризував суспільно-політичну ситуацію в країні. Папа у своїй промові закликав владу до діалогу з суспільством. Він звернувся до правлячої еліти з словами: «потрібно сантиметр за сантиметром, день у день будувати і розбудувати довіру суспільства». Народові натомість сказав: «Ви повинні бути сильні вірою Вашою. Сьогодні Ваша сила найбільш необхідна, ніж будь-коли» [27]. Незважаючи на ідеологічні розбіжності, В. Ярузельський та Іоанн Павло II знайшли спільну мову, зумовлену взаємною повагою та любов'ю до Батьківщини.

Візит Іоанна Павла II закріпив прагнення народу на здобуття свободи, був проявом підтримки і піклування Святого Отця про добробут народу, сприяв зміцненню єдності як у суспільстві, так і серед представників РКЦ і став однією з причин офіційного скасування воєнного стану 22 липня 1983 р.

Отже, в період воєнного стану діяльність РКЦ набувала особливо важливого значення, оскільки в умовах складної суспільно-політичної ситуації, вона залишалась єдиним офіційним виразником інтересів, поглядів і потреб населення. Церква носила характер духовної опозиції, однак активно діяла як учасник суспільних процесів в Польщі, опираючись на моральні засади в контексті реальності життя. Вона виступала за укладення взаємного компромісу між владою і суспільством, який служитиме загальному добробуту усієї нації, користувалася широкою підтримкою мас, незважаючи на критику радикальної частини населення і провокації зі сторони влади.

Список використаних джерел та літератури:

1. AAN, KC PZPR, V/186, Protokół Nr 19 z posiedzenia Biura Politycznego KC PZPR w dniu 13.XII.1981 r
2. Anusz, A. Samotnie wśród wiernych. Kościół wobec przemian politycznych w Polsce (1944–1994) [Текст] / A. Anusz. – Warszawa : Alfa, 1994. – 295 s.
3. Apel Prymasa Polski, wystosowany 8.XII.1981 do Przewodniczącego «Solidarności» Lecha Wałęsy o kontynuowanie rozmów z rządem w atmosferze porozumienia, bez dążeń konfrontacyjnych [Текст] w: Raina, Jan Paweł II, Prymas i Episkopat Polski o stanie wojennym. – S. 38–39.
4. Dudek, A. Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989) [Текст] / A. Dudek, R. Gryz. – Kraków : Znak, 2003. – 476 s.
5. Dudka, A. Stan wojenny w Polsce 1981–1983 [Текст] / A. Dudka // Instytut Pamięci Narodowej. – Warszawa. – 2003. – S. 7
6. Fabisiak, J. Prymasowska rada Społeczna [Текст] / J. Fabisiak // Młodzież Katolicka. – 1984. – № 1. – S. 7–10.
7. Friszke, A. Rok 1989 : polska droga do wolności [Текст] / A. Friszke. – Warszawa : Wydawnictwo Sejmowe, 2009. – 231 s.
8. Garlicki, A. Historia 1939 – 1997/98. Polska i świat [Текст] / A. Garlicki. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe «Scholar», 1998. – 492 s.
9. Glemp, J. Jesteśmy w sytuacji krzyża, ale spod krzyża wyszli ludzie silni. Kazanie do młodzieży akademickiej na jasnej Górze wygłoszone 13.XII.1981 o godzinie [Текст] / J. Glemp. – W. : Przez sprawiedliwość ku miłości. – S. 97–101.
10. Glemp, J. Modlitwa o zjednoczenie narodu i pokój w Ojczyźnie, Warszawa 11.XII.1981 [Текст] / J. Glemp. – Warszawa : Przez sprawiedliwość ku miłości. – S. 94–96.
11. Glemp, J. Nie podejmujcie walki polak przeciwko Polakowi. Kazanie w sanktuarium Matki Bożej Łaskawej w Warszawie 13.XII.1981 [Текст] / J. Glemp. – W. : Przez sprawiedliwość ku miłości. – S. 102–104.
12. Hoffner, J. Problem pokoju w świetle wiary chrześcijańskiej [Текст] / J. Hoffner // Chrześcijanin w świecie. – 1984. – nr 1. – S. 62–67.
13. Kiszczak, C. Wystąpienie ministra spraw wewnętrznych (4.V.1982) [Текст] / C. Kiszczak // Trybuna Ludu. – 1982. – nr 105.
14. Komunikat PAP o spotkaniu gen W. Jaruzelskiego i ks. abp. J. Glempa z 8.XI.1982.
15. Komunikat Rady Głównej Episkopatu Polski z 15.XII.1981 wyrażający ból narodu sterroryzowanego przez siłę wojskową (nie ogłoszony publicznie) [Текст]. – W. : Raina. – S. 55–56.
16. Komunikat ze 183 Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski (25–26. II.1982) [Текст] // L'Osservatore Roman [wydanie polskie]. – 1982. – nr 2. – S. 29.
17. Komunikat ze 184 Konferencji Plenarnej [Текст]. – Warszawa. – 15–16.09.82. – Tygodnik Mazowsze (Warszawa).
18. Komunikat ze 187 Konferencji Plenarnej [Текст]. – Warszawa. – 15–16.09.82. – Tygodnik Mazowsze (Warszawa), 1982. – nr 27 (22.XI). – S. 2.

19. Lasota, M Polski Kościół od 13 grudnia do Magdalenki [Текст] / M. Lasota. – Warszawa : Droga do niepodległości. Solidarność, 1980–2005. – S. 282.
20. List Episkopatu Polski (26.VIII.1982) [Текст] // L'Osservatore Romano [wydanie polskie]. – 1982. – nr 7–8. – S. 25.
21. Oświadczenie TKK «Solidarność» w sprawie ugody narodowej 22.IV.1982 [Текст]. – W. : Od trzynastego do trzynastego. Analizy, dokumenty, relacje. – Londyn, 1983. – S. 129.
22. Pismo Konferencji Episkopatu Polski do Sejmu PRL z 16.XII.1982. – nr PR-210–20.
23. Por. Komunikat PAP o spotkaniu gen W. Jaruzelskiego i ks. abp. J. Glempa z 8.XI.1982.
24. Refleksje nad «Tezami» Prymasowskiej Rady Społecznej [Текст] / E. Stawroń // Ideologia i Polityka. – 1982. – nr 7–8. – S. 134–139.
25. Ruzikowski, T. Mazowsze, Warmia i Mazury [текст] / T. Ruzikowski. – W. : Stan wojenny w Polsce, 1981–1983. – op. cit. – S. 338.
26. Sekretarz Episkopatu do Rządu w sprawie Dekretu Rad Państwa z 15.XII.1981 [Текст]. – W. : Raina, dz cyt. – S. 56–58.
27. Stępień, S. Kosciol katolicki wobec stanu wojennego [Текст] / S. Stępień // Instytut Pamięci Narodowej [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ipn.gov.pl/wai/pl/351/4453/Kosciol_katolicki_wobec_stanu_wojennego.html
28. Tezy Prymasowskiej Rady Społecznej w sprawie ugody społecznej i propozycje Prymasowskiej Rady Społecznej w sprawach społeczno-gospodarczych [Текст]. – Kuria Metropolitalna Warszawska. Wydział Duszpasterstwa. – 1982. – 57 s.
29. Tokarczuk, I. Homilia Księdza Biskupa Ignacego Tokarczuka, wygłoszona podczas jubileuszowej pielgrzymki rolników polskich, którzy w liczbie ponad 300 tysięcy przybyli w dniu 5 września 1982 r. na Jasną Górę [Текст]. – W. : Biuletyn Społeczny [wrzesień 1982], wydanie specjalne. – S. 5–11.
30. Ustawa o szczególnej regulacji prawnej w okresie zawieszenia stanu wojennego. z dnia 18 grudnia 1982 r. [Електронний ресурс] // Internetowy system Aktów. – Dz. U. z 1982. – nr 41. – poz. 273. – Режим доступу : <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19820410272>
31. Ustawa o związkach zawodowych. z dnia 8 października 1982 r. [Електронний ресурс] // Internetowy system Aktów. – Dz. U. 1982. – nr 32. – poz. 216. – Режим доступу : <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19820320216>